

Бегматова Бузахро – ТошДШИ,
Юридик фанлари номзоди, доцент

БУРҲОНИДДИН МАРҒИНОНИЙНИНГ “ҲИДОЯ” АСАРИ ТАРЖИМАСИДА ФИҚҲИЙ ТЕРМИНЛАРНИНГ БЕРИЛИШИ

Аннотация. Ушбу мақола ислом ҳуқуқи, яъни фиқҳга оид терминлар ва уларни ўзига хос тарзда таржима қилиш услубларига бағишланган бўлиб, мавзунини ёритишида Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асари таржимаси асосий манба сифатида олинди.

Таянч сўз ва иборалар: ислом ҳуқуқи, фиқҳ, фиқҳий масала, ҳуқуқий институт, термин, лугавий маъно, истилоҳий маъно, транслитерация, таржима тили, аслият.

Аннотация. Данная статья посвящена исламскому праву, то есть фикху и их терминологии, специфике метода перевода. При освящении темы было использовано перевод произведения Бурханиддин Маргинаний «Хидая».

Опорные слова и выражения: исламское право, фикх, вопросы фикха, институт права, термин, словарное значение, терминологическое значение, транслитерация, язык перевода, оригинал.

Abstract: This article investigates Islamic law (Fikh) terminology and specific methods of their translation. The translation of the book “Khidoya” by Bukhridin Marginoniy was used as the main source to study this subject.

Keywords and expressions: islamic law, institute of law, terminology, dictionary meaning, terminological meaning, language of translation, original.

Ҳар қайси халқ ёки миллатнинг маънавиятини унинг тарихи, ўзига хос урф-одат ва анъаналари, ҳаётини қадриятларидан айри ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Бу борада, табиийки, маънавий меърос, маданий бойликлар, кўхна тарихий ёдгорликлар энг муҳим омиллардан бири бўлиб хизмат қилади. Бизнинг қадимий ва гўзал диёримиз нафақат Шарқ, балки жаҳон цивилизацияси бешиқларидан бири бўлганини халқаро жамоатчилик тан олмоқда ва эътироф этмоқда. Бу табарруқ заминдан не-не буюк зотлар, олиму уламолар, сиёсатчи ва саркардалар етишиб чиққани умумбашарий цивилизация ва маданиятнинг узвий қисмига айланиб кетган дунёвий ва диний илмларнинг, айниқса, ислом дини билан боғлиқ билимларнинг тарихан энг юқори босқичга кўтарилишида она юртимизда туғилиб камолга етган улуғ алломаларнинг хизматлари бекиёс экани бизга улкан ғурур ва ифтихор бағишлайди¹.

¹ Каримов И. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2009. 29–30-б.

Маълумки, юртимизда яшаб, ижод этган дунёга машхур олимлар ўша пайт илм тили ҳисобланган араб тилида ижод қилганлар ва дунёга машхур жуда кўплаб асарларини мана шу тилда ёзганлар. Буларнинг деярли барчаси илм-фан ривожига катта ҳисса қўшган илмий асарлар эканлиги барчамизга маълум бўлиб, улар фикҳ, ақида, тафсир, наҳв ва сарф каби йўналишларни ўз ичига олган. Республикамиз ўз мустақиллигига эришганидан сўнг эса мана шундай асарларни ўзбек тилига таржима қилиб, халқимизни улар билан таништириш, илмий тадқиқ қилишга кенг йўл очилди. Мана шу йиллар мобайнида Куръони карим маъноларининг учта таржимаси амалга оширилди, Имом ал-Бухорийнинг “Ал-жомеъ ас-саҳиҳ”, Бурҳониддин Марғинонийнинг “Ҳидоя” асарлари ва ислом ҳуқуқига оид бошқа бир қанча манбалар ўзбек тилига таржима қилинди. Маълумки, таржима қилиш жараёнида таржимоннинг энг муҳим вазифаси аслиятдаги жумлада муаллиф нимани назарда тутиб қалам тебратган бўлса, уни ана ўшандай қилиб таржима тилида китобхонга етказиб беришдир. Бу эса таржимондан юқори малака ва юксак маҳоратни талаб қилади. Таржима қилиш учун сўзларнинг асосий луғавий мазмуни-ю, грамматик қоидаларини билишнинг ўзи кифоя эмас. Бунинг учун эса тилни ҳис этиш лозим². Бадий асар таржимаси қийин, деб ҳисобланса, диний мазулардаги манбалар таржимаси ундан-да қийин, мураккаб бўлиб, таржимондан катта масъулият талаб этади. Чунки уни ўқиган киши динимизда мана шундай қонун-қоидалар бор экан деб, унга эргашишга ҳаракат қилади. Агар таржимон асл манбадаги мазмунни тўғри таржима қилмаган бўлса, унга эргашувчилар нотўғри йўлга кетиб қолишлари турган гап ва бу энди таржимоннинг айби бўлади.

Айниқса, ислом ҳуқуқига оид асарлар таржимасида соҳага оид терминларни таржима қилиш таржимондан юксак маҳоратни талаб қилади. Бу эса таржимада терминларни ўгириш масаласи жуда муҳим эканлигидан далолат беради.

Маълумки, ислом дини ва маданиятининг ривожланиши янгидан-янги фан соҳаларининг вужудга келишига ҳам сабаб бўлди. Шу фан соҳалари ичида диншунослик таркибига кирувчи ҳуқуқшунослик “фиҳқ илми” номи билан мустақил фан сифатида шаклланди. Турган гапки, фикҳ илмининг ривожланиши унга оид янги терминларнинг пайдо бўлишига олиб келди. VIII аср охири – IX асрнинг биринчи ярмига келиб, ҳуқуқшуносликнинг ўз тушунчалари, ўзига хос тили ва услуби шаклланди³.

Бизга маълумки, араб тилида бир сўз бир неча маъноларда қўлланилади, шу сабаб ислом ҳуқуқига оид терминларга таъриф берилаётганда, мана шу сўз асли қайси ўзақдан олинган, у луғатда қандай маънони англатади-ю, истилоҳда

---

² Саломов Ғ. Таржима ташвишлари. – Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрети, 1983. 28-б.

³ Раҳмонов А. Ислом ҳуқуқи. – Т.: Адолат, 2007. 124-б.

қандай ишлатилади ва ҳатто, бу термин нима сабабдан шу маънода қўлланилаётганлигига ҳам шарҳ бериб кетилади. Масалан, “фикҳ” терминининг ўзини оладиган бўлсак, унга шундай таъриф берилган: “Фикҳ” сўзи *فقه* ўзагидан олинган бўлиб, луғатда “англамоқ”, “тушунмоқ”, “фаҳмламоқ” каби маъноларни англатади. Шариат истилоҳида эса, яъни термин сифатида “*الفقه*” “ал-фикҳ” “ислом ҳукуқи” деб юритилади⁴. Бу маълумотлардан ҳам кўриниб турибдики, фикҳий терминларни таржимада бериш унчалик ҳам осон иш эмас, чунки таржимон нафақат ўз она тилини, балки араб тили грамматикаси, лексикологиясининг ҳам нозик томонларини яхши билиши, ҳис этиши лозим. Энди бевосита фикҳий терминларнинг таржимада берилишига тўхталиб ўтсак. Баъзи манбаларда “фикҳ фуруъул фикҳнинг бир қанча масалаларни ўз ичига олган”⁵, дея маълумот берилганига гувоҳ бўламиз. Мана шу жумламизда ҳам *фикҳий масала* термини ишлатилди. Бу терминнинг таржималарда акс этишига тўхталиб ўтадиган бўлсак, ўзбек тилига ўгирилган баъзи манбаларда у асл араб тилидаги каби “масала” тарзида транслитерация усулида берилса, баъзиларида “фикҳий институт” деб “масала” термини ўрнини босувчи “институт” термини орқали берилган. Бунга сабаб Европа ҳуқуқшунослари мана шу терминни ишлатишни қабул қилганларидир. Бундан шуни англашимиз мумкинки, она тилимизда ҳар икки кўриниш ҳам ишлатилар экан. Фикҳий масалалар номларининг таржимаси ҳақида гапирадиган бўлсак, уларнинг берилишида ҳам икки хиллик мавжуд. Масалан, замонавий, дунёвий йўналишдаги манбалар таржималарида фикҳ илми ҳақида маълумот берилаётганда иложи борица терминларнинг Европа тилидан кириб келган шакли ишлатилган. Шарҳланаётган термин ёки тушунчани бундай шакли бўлмаса, унинг араб тилидан ўзбек тилига ўзлашиб кетган эквивалентлари келтирилган. Масалан: “Никоҳ, ажралиш, қариндошлик, савдо-сотик, оилани моддий таъминлаш, болалар тарбияси бўйича мажбуриятлар, қонун бўйича ворислик, ҳуқуқий лаёқатликни чеклаш, васийлик ва ҳомийлик ва ҳоказолар мазкур ҳуқуқнинг институтларидир”⁶. Юқорида келтирилган парчадан шуни айтишимиз мумкинки, бу ерда фикҳий масалалар номларини ўзбек тилида беришда “никоҳ”, “васийлик” каби ҳам транслитерация усулидан фойдаланган ҳолда, ҳам бу сўзларнинг она тилимизда мавжуд, “ажралиш” (талок), “қариндошлик” (валаъун), “савдо-сотик” (ал-байъ) каби таржимаси орқали берилганининг гувоҳи бўламиз.

Тиллар орасидаги тафовут, одатда, бир халқ моддий ҳаётида мавжуд муайян тушунчалар, воқеа-ҳодисалар, урф-одатларнинг иккинчи халқ турмуш

⁴ Бегматова Б. Ислом ҳуқуқи оид терминларнинг луғавий ва истилоҳий маънолари // Шарҳшунослик масалалари илмий мақолалар тўплами. – Т., 2009. 51–52-б.

⁵ Исҳоқов С. Бурҳониддин Марғинович ва фикҳ илми. – Т.: Адолат, 2000. 26-б.

⁶ Каримов О., Гаффаров З. Давлат ва ҳуқуқ асослари: Дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 1995. 584-б.

тарзида учрамаслиги, шу туфайли улар номларининг ҳам айна халқ тилида табиий равишда йўқлиги билан изоҳланади. Бу ҳол тил бирликларининг миллий хусусиятини белгилаш бараварида уларнинг таржимада ўзаро алмашинувларига тўққинлик қилади. Бироқ, айтиб ўтишимиз мумкинки, араб халқлари билан халқимизни бир-бирига яқинлаштириб турадиган жиҳатлар ҳам талайгина. Бу ҳар икки миллат вакилларининг эътиқод қиладиган динларининг бирлиги билан изоҳланади. Чунки халқимиздаги жуда кўп урф-одатлар, маросимлар, уларга оид терминлар диний тушунчалар билан боғлиқ бўлиб, бу ушбу масалаларнинг кўпчилигида ҳар икки миллат ўртасида баъзи ўхшашликларнинг борлигидан дарак беради. Бунинг исботи сифатида ватандошимиз, буюк фақиҳ Бурҳониддин Марғинонийнинг бутун ислом оламида ҳанафий мазҳабининг фикҳ масалалари бўйича машҳур “Ҳидоя” асари таржимасида учраган терминларни кўриб ўтсак. Асарнинг таржимаси Салоҳиддин Муҳиддин раҳбарлигида бир гуруҳ таржимонлар томонидан амалга оширилган ва 2000 йилда нашр этирилган. Таржимага “Ҳидоя”нинг 1990 йилдаги Байрут нашри асос қилиб олинган⁷. Асар таржимасида шу нарсанинг гувоҳи бўлишимиз мумкинки, бу баъзи терминлар таржимаси “Талоқ боби – كتاب الطلاق”, “Закот боби – كتاب الزكاة” каби араб тилидан ўзбек тилига ўзлашиб кетган, ўзбек китобхони учун ҳам тушунарли бўлган вариантларда берилганидир. Агар фикҳий терминнинг ҳар икки миллат учун муштарак бўлган шакли бўлмаса, у “*китабус-салот* – كتاب الصلاة – *Намоз боби*”, “*китаб ус-сиям* – كتاب الصيام – *Рўза боби*” тарзида таржима қилиниб ўзбек тилидаги муқобили орқали берилган. Юқоридаги баъзи терминлар яна замонавий терминлар орқали ҳам таржимада берилиши мумкин экан. Масалан, *талоқ масаласи*ни замонавий тилда оладиган бўлсак, у *ажралиши институти* тарзида таржима қилинади. Демак, айрим фикҳий терминларнинг ишлатилиш ўрнига кўра ҳар икки услубдан ҳам фойдаланиш мумкин. Кўриб турганимиздек, таржима таржимондан жуда катта маҳоратни талаб қилар экан. Таржимада сўз топиш, ўз жойига қўя билиш жуда муҳим иш. Агар бир сўз ёки ибора, борингки, қандайдир бир грамматик қўшимча ҳам ўз ўрнига тушмаса ёхуд сал ясамароқ чиқиб қолса, бутун асарнинг тароватига путур етиши ҳеч гап эмас⁸. Бу эса таржимон зиммасидаги масъулиятнинг қанчалик катта ва оғирлигини кўрсатади.

Шуни айтиб ўтиш керакки, терминларни ифода этадиган баъзи махсус сўз ва сўз бирикмаларининг айримлари аслият мансуб бўлган тилдан ташқари яна

⁷ Бурҳониддин ал-Марғиноний. Ҳидоя. I жилд. (Салоҳиддин Муҳиддин раҳ.даги таржимонлар гуруҳи). – Т.: Адолат, 2000. 24-б.

⁸ Саломов Ф., Комилов Н. Жаҳонгашта ривоятлар // Таржима санъати (мақолалар тўплами). 3-китоб. – Т.: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашрети, 1976. 130-б.

қатор халқлар лафзларида учраши, жумладан, таржима тили луғат захирасининг ҳам таркибий қисми ҳисобланиши мумкин. Бундай сўзлар худуд, турмуш шароити бир-бирларига яқин, доимий муносабат ва мулоқотда бўлиб турадиган халқлар лафзларида кўпроқ учрайди. Бу таржимонни амалий қийинчиликлардан халос этади⁹. Икки миллат тилида мавжуд бўлган худди мана шундай терминларни “Ҳидоя”нинг таржимасида ҳам учратишимиз мумкин. Масалан, оила, никоҳ масаласига оид энг аввалги ва асосий термин, бу نكاح – *никоҳ* термини бўлиб, у نكح феълининг 1-боб масдаридир. *Никоҳ* термини якка сўз шаклидаги термин бўлиб, луғатда “қўшиш”, “жамлаш”, “яқинлик”, “никоҳланиш” каби маъноларда келади. Истилоҳда эса, *никоҳ бир боғланиш бўлиб, у эр кишининг никоҳида шаръан монелик бўлмаган аёл билан боғланишидир*¹⁰, дея таъриф берилган.

Юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, таржимон “*никоҳ*” терминини ҳеч қандай таржимасиз, ўзини ишлатган, яъни бу терминни таржимада беришда транслитерация усулидан фойдаланган. Бунга сабаб оила қуриш маъносида ўзбек тилида ҳам *никоҳ* терминининг ишлатилиши бўлиб, у она тилимизга ўзлашиб кетгандир.

النكاح الحرام – *ан-никаҳ ул-ҳарам* термини мослашган аниқловчили бирикма, الحرام *ал-ҳарам* сўзи حرم ўзагидан олинган бўлиб, *никоҳ* сўзини аниқлаб келмоқда ва луғатда “*тақиқланган*”, “*ман этилган*”, “*ноқонуний*” ва “*муқаддас*” каби маъноларда келади. Никоҳ масаласида эса, агар бир инсон никоҳланиб, ўзининг аёлига зулм қилиши ё зарар етказишига ишониб етса, ундоқ одам учун никоҳланиш ҳаром бўлади. Бу ҳолатда ислом шариатининг “...ҳаромга олиб борувчи нарса ҳам ҳаромдир”, деган қоидаси ишга тушади. Ўша зулм ва озор никоҳ туфайли содир бўлиши аниқ бўлса, бундай никоҳ ҳам ҳаром бўлади¹¹.

Бу ерда таржимон “...*никоҳ ҳам ҳаром бўлади*”, деб “*ҳаром*” сўзини тўғридан-тўғри араб тилидан ўзбек тилига ўзлашган шаклида бермасдан, балки “*ноқонуний бўлади*” ёки “*тақиқлангандир*” деб таржима вариантини берса, бизнингча тўғри бўларди. Чунки мана шу ерда “*ҳаром*” сўзи ўзбек тилига *тақиқланган, умуман қилинмаслиги керак бўлган ишлар* сифатида ўгирилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

النكاح المكروه – *ан-никаҳ ул-макруҳ* термини ҳам мослашган аниқловчили бирикма кўринишида бўлиб, مكروه *макруҳ* сўзи *караҳа* – كره ўзагидаги I боб мажҳул нисбат сифатдошидир. *Макруҳ* сўзи луғатда “*ёмон*”, “*ёқимсиз*”, “*аҳмоқона*”, “*рад этилган*”, “*танбеҳ берилган*”, “*ёмонлик*”, “*ёмон иш*”, “*зўравонлик қилиш*” каби маъноларда келади. Шариатда эса қатъиян тақиқланмаган, лекин номақбул

⁹ Мусаев Қ. Таржима назарияси. – Т.: Фан, 2005. 92-б.

¹⁰ Бурҳониддин ал-Марғиноний. Ҳидоя. I жилд. (Салоҳиддин Муҳиддин раҳ.даги таржимонлар гуруҳи). – Т.: Адолат, 2000. 651-б.

¹¹ Ўша манба. 647-б.

ҳисобланган, қилинмаслиги афзал бўлган амалларга айтилади. Никоҳга нисбатан эса, агар бир инсон никоҳланса, ўзининг жуфтига нисбатан зулм ва зарар етишидан кўрқса-ю, аммо тўлиқ ишонмаса, ундоқ одам учун никоҳ қуриш макруҳдир¹². Кўриб турганимиздек, “макруҳ” термини транслитерация усулида берилиб, сўнгра унга изоҳ келтирилган.

كَفَاءَةٌ *кафоат* термини якка сўз шаклида бўлиб, كَفَاً *кафаъа* ўзагидан олингандир. Бу сўзга “Мунжид” изоҳли луғатида: “Бир нарсани бошқа бир нарсага тенг бўлиши”, деб таъриф берилган. Истилоҳда ҳам *кафоат* тенглик маъносида бўлиб, никоҳда келин ва куёвнинг ўзаро тенглиги назарда тутилади. *Никоҳдаги кафоат* дейилганда Бақара сураси 221-оят, Моида сураси 5-оятга кўра, энг аввало, диний, эътиқодий тенглик назарда тутилади. Фақиҳлар бу тенгликка хуррият, насаб, саноат (касб-ҳунардаги тенглик) каби жиҳатларни ҳам қўшганлар. Бу ҳақда “Ҳидоя”да шундай маълумот берилади: Никоҳда тенглик эътиборга олинади. Пайғамбар (с.а.в.) айтганларки, “Огоҳ бўлингларки, аёлларни фақат валийларигина эрга берсинлар ва фақат ўзларига тенг бўлган кишиларгагина берсинлар. Ўзаро бир-бирларига тенг эр-хотинларнинг оиласи ҳам тинч бўлади”¹³. Бу ерда ҳам “*кафоат*” фикҳий термини аввал транслитерация усулида “*никоҳдаги кафоат*” тарзида берилиб, сўнгра у нимани англатиши изоҳлар орқали тушунтирилган. Ислом ҳуқуқига оид терминларнинг бундай услубда ёритилиши ўқувчига мавзунини янада тўлиқ тушуниш имкониятини беради. Асарда учраган яна бир терминни кўриб ўтсак. *خُلُوعٌ* – хулуъ терминидир. Унга қуйидагича таъриф берилган: *خُلُوعٌ* – хулуъ якка сўз шаклидаги термин бўлиб, *خَلَعَ* феълининг I боб масдаридир. Луғатда “*кийим ечиш*”, “*мукофатлаш*”, “*ҳадя бериш*”, “*силжитиш*”, “*қўзғатиш*” каби маъноларда келади.

Истилоҳда эса, хотин кишининг арз қилиб ёки бир нарса бериб, эри билан ажрашишига айтилади. Айнан *خَلَعَ* “*кийим ечмоқ*” феълининг ишлатилишига сабаб, Бақара сураси 187-оятидир:

... هُنَّ لِيَّاسٌ لَكُمْ وَاَنْتُمْ لِيَّاسٌ لَهُنَّ...”

“... улар сизлар учун, сизлар улар учун либосдирсизлар...”

Эр-хотиннинг бирга яшаб кетишларига ҳеч қандай илож қолмаса, агар бирга турсалар гуноҳ иш содир бўлиши муқаррар бўлиб қолса, хотин ажрашишни истаб эрига тўлов бериб, уни рози қилиб ажрашиб кетса бўлади. *خلوع* нинг ҳукми Бақара сураси 229-оятга кўра олинган. Демак, истилоҳда “*кийим ечиш*” маъноси ҳам, “*ҳадя бериш*” маъноси ҳам ўз ифодасини топган. Таржимон ушбу терминни таржимада беришда ҳам аввал транслитерация

¹² Бурҳониддин ал-Марғиноний. Ҳидоя. I жилд. (Салоҳиддин Муҳиддин раҳ.даги таржимонлар гуруҳи). – Т.: Адолат, 2000. 649-б.

¹³ Ўша манба. 683-б.

усулидан фойдаланган, ана ундан кейин ўқувчига тушунарли бўлиши учун уни изоҳлаган.

Юқоридаги маълумотлардан хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, фикҳий асарлардаги каби терминларнинг тўлиқ ёритилиши, яъни улар қайси ўзақдан, қандай қолипдан олингани, нима сабабдан мана шу сўз ёки бирикма термин сифатида қабул қилинганига батафсил тўхталиб, ҳатто Қуръони карим оятларидан, ҳадислардан ҳам далиллар келтирилиб, шундай тўлиқ маълумот берилганини бошқа соҳа терминларининг берилишида учратмадик. Бундай асарлар таржимасида терминларнинг берилишига “Ҳидоя” асари таржимаси мисолида тўхталиб ўтадиган бўлсак, унда таржимон аксар ҳолатларда транслитерация усулидан фойдаланганини кўришимиз мумкин. Албатта, бунга фикҳий қонун-қоидаларнинг халқимиз турмуш тарзига сингиб кетгани ва араб тилидаги терминларнинг она тилимизга ўзлашиб, луғат захирасидан жой олгани асосий сабабдир.